УДК 347.441
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.36

ПРИНЦИП СВОБОДИ ДОГОВОРУ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Іванець І.П.,
кандидат юридичних наук, докторант,
Інститут держави і права імені В. Корецького
Національної академії наук України

Іванець І.П. Принцип свободи договору: загальна характеристика.

Визначено, що свобода договору стала законодавчо визначеним універсальним принципом ще на початку XIX століття. Свобода укладення договору полягає в можливості вступу в договірні відносини на основі внутрішнього волевиявлення їх потенційного суб'єкта, тобто сторони договору. В основі такого волевиявлення має знаходитися юридично неушкоджена автономна воля сторони, яка полягає в її бажанні до настання правових наслідків, що можуть бути досягнуті шляхом вступу у відповідні договірні відносини. При цьому, в структурі автономної волі сторони первинним є саме бажання досягти певних правових наслідків, а бажання укласти конкретний договір має вторинний характер, оскільки вступ у договірні відносини здійснюється не заради нього як такого, а є інструментом реалізації стороною своїх інтересів. Сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості. Сторони самі обирають вид договору, який регулюватиме їх взаємні відносини. У цьому виявляються диспозитивні начала цивільного права. Вони можуть обрати договір, що передбачений законом. Допускається і можливість укладення договору, який прямо не передбачений у законодавстві. Однак свобода договору не є безмежною: вона існує в рамках чинних нормативних актів, звичаїв ділового обороту, а дії сторін договору мають ґрунтуватися на засадах розумності, добросовісності та справедливості. Виключенням із загального принципу свободи договору є випадки, коли: по-перше, укладення договору є обов'язковим; по-друге, укладення договору певного типу може бути заборонено тим або іншим суб'єктам, що випливає, як правило, з природи діяльності, що оформляється відповідними договорами; по-третє, будь-яка зі сторін договору позбавлена можливості брати участь у формуванні його умов (на основі типових договорів, договору приєднання, попереднього договору, договору на користь третіх осіб).

Ключові слова: принципи цивільного права, принцип свободи договору, принцип договірного права, інститут договору, свобода договору, обмеження свободи договору.

Ivanets I.P. The principle of freedom of contract: general characteristics.

It has been determined that freedom of contract has become a legally defined universal principle as early as the beginning of the 19th century. Freedom to conclude a contract consists in the possibility of entering into contractual relations on the basis of the internal expression of the will of their potential subject, that is, the party to the contract. The basis of such an expression of will must be the legally intact autonomous will of the party, which consists in its desire for the occurrence of legal consequences that can be achieved by entering into the relevant contractual relations. At the same time, in the structure of the party's autonomous will, the primary one is the desire to achieve certain legal consequences, and the desire to conclude a specific contract is of a secondary nature, since entering into contractual relations is not carried out for the sake of it as such, but is an instrument for the party to realize its interests. The parties are free to conclude a contract, choose a counterparty and determine the terms of the contract, taking into account the requirements of the law, business customs, the requirements of reasonableness and fairness. The parties themselves choose the type of contract that will regulate their mutual relations. This reveals the dispositive principles of civil law. They can choose a contract that is provided for by law. At the same time, the possibility of concluding a contract that is not directly provided for in the legislation is allowed. However, freedom of contract is not unlimited: it exists within the framework of current regulatory acts, business customs, and the actions of the parties to the contract must be based on the principles of reasonableness, good faith and fairness. An exception to the general principle of freedom of contract are cases when: first, the conclusion of a contract is mandatory; second, the conclusion of a certain type of contract may be prohibited for certain entities, which follows, as a rule, from the nature of the activity formalized by the relevant contracts; third, any of the parties to the contract is deprived of the opportunity to participate in the formation of its terms

(on the basis of standard contracts, an accession contract, a preliminary contract, a contract for the benefit of third parties).

Key words: principles of civil law, principle of freedom of contract, principle of contract law, institution of contract, freedom of contract, restrictions on freedom of contract.

Постановка проблеми. Згідно сьогоденного загальноєвропейського розуміння, інститут договору, як і приватна власність, обов'язково залежить від регулювання за допомогою правового порядку, але норми правового порядку, у свою чергу, повинні оцінюватися щодо ідеалу свободи договору, тобто права здійснювати базове самовизначення у формуванні правових відносин. Як центральний елемент приватної автономії, свобода договору, являє собою санкціоновані державою правила, які дозволяють співпрацювати шляхом обміну діями між автономними акторами. Таким чином, свобода договору є базисним основним принципом регулювання приватних відносин, який потребує детального осмислення в умовах рекодифікації Цивільного кодексу України, у тому числі у аспекті відповідності цивільного законодавства європейським підходам.

Мета дослідження – надати загальну характеристику принципу свободи договору.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика принципу свободи договору є однією з фундаментальних у сфері цивільного права, оскільки вона безпосередньо пов'язана з реалізацією приватної автономії суб'єктів правовідносин, а також із питаннями меж цієї свободи в умовах нормативного регулювання. Дослідження цього принципу охоплює як загальнотеоретичні аспекти, так і прикладні питання правозастосування, зокрема в контексті розвитку договірного права в Україні та адаптації цивільного законодавства до європейських стандартів.

В українській правовій доктрині принцип свободи договору розглядався широким колом науковців, серед яких О. Басай, М. Великанова, Н. Голубєва, М. Менджул, Р. Ханик-Посполітак та інші. Дослідження цих авторів охоплюють різні аспекти проблематики, зокрема: загальнотеоретичні засади принципу свободи договору, його співвідношення з іншими принципами цивільного права, обмеження договірної свободи, а також особливості її реалізації у конкретних сферах правовідносин. Важливим напрямом наукового аналізу є питання гармонізації положень Цивільного кодексу України з європейськими правовими підходами до свободи договору, що набуває особливого значення в контексті сучасних процесів рекодифікації цивільного законодавства.

Таким чином, наукові дослідження принципу свободи договору демонструють значну багатогранність цієї проблематики та необхідність її подальшого опрацювання, особливо в аспекті адаптації до європейських правових стандартів та удосконалення договірного законодавства України.

Виклад основного матеріалу. Ще на початку XIX столітті свобода договору стала законодавчо визначеним універсальним принципом підтримки вільної конкуренції та основою приватноправових відносин, а з кінця вказаного століття вона обмежується з метою захисту публічного порядку та доброї моралі, а в подальшому – задля захисту окремих категорій контрагентів, у тому числі споживачів[1, с. 136]. Укладення договору повинно мати добровільний характер та базуватися виключно на взаємній вільній згоді його рівноправних сторін. Забезпечення сутності договору як домовленості сторін та свободи їхнього волевиявлення від диктату третіх осіб, зокрема органів публічної влади, є основною функцією однієї з фундаментальних засад сучасного цивільного права — принципу свободи договору[2, с. 254].

Цікаво, що розвиток свободи договору має у своїй основі низки факторів. По-перше, це перетворення відносин власності, відхід від монополії державної власності. Зняття заборон і обмежень на приватну власність істотно змінило й саме поняття «право власності». Тепер будь-який власник, включаючи громадянина, може за своїм розсудом використати майно для будь-якої діяльності, не забороненої законодавством, у тому числі й для підприємницької. Він вправі робити відносно свого майна будь-які дії, що не суперечать закону, включаючи передачу своїх повноважень іншим особам, використання майна як предмет застави тощо. Все це істотно розширює втримування цивільної правоздатності. По-друге, свобода договору пов'язана зі скасуванням всеохоплюючого планування економічних зв'язків. Примус до укладання договору зберігається тільки у випадках, строго визначених законом або при добровільно прийнятому на себе зобов'язанні однієї зі сторін. По-третє, свобода договору пов'язана зі скасуванням системи адміністративних приписів по формуванню умов договору, насамперед за ціною товарів і послуг. Умови договорів, у тому числі й істотні, такі як предмет договору, ціна, строк, визначаються в основному за згодою сторін. Державне регулювання умов договору зберігається лише у випадках, установлених законом (наприклад, ціни на житлові й комунальні послуги). І ще одним фактором свободи договору стало істотне розширення сфери застосування договору. Тепер шляхом договірних угод вирішуються питання інтелектуальної власності, біржової й банківської діяльності, обіг цінних паперів і т. д.[3, с. 68-69].

Українською правовою [4] доктриною принцип свободи договору визнається одним з центральних принципів у системі принципів договірного права, оскільки, як і будь-який правочин, договір є вольовим актом. Проте, як зауважує Р. Ханик-Посполітак, цьому вольовому акту притаманні специфічні особливості. Договір являє собою не розрізнені вольові дії двох або більше осіб, а спільне (єдине, узгоджене) волевиявлення. Для цього, щоб його сформулювати та закріпити в договорі, волевиявлення повинно бути вільним від зовнішніх впливів. Загальновизнаним засобом досягнення зазначеної мети є свобода договору [4, с. 128].

Свобода укладення договору полягає в можливості вступу в договірні відносини на основі внутрішнього волевиявлення їх потенційного суб'єкта, тобто сторони договору. В основі такого волевиявлення має знаходитися юридично неушкоджена автономна воля сторони, яка полягає в її бажанні до настання правових наслідків, що можуть бути досягнуті шляхом вступу у відповідні договірні відносини. При цьому, в структурі автономної волі сторони первинним є саме бажання досягти певних правових наслідків (відповідно, й економічних результатів), а бажання укласти конкретний договір має вторинний характер, оскільки вступ у договірні відносини здійснюється не заради нього як такого, а є інструментом реалізації стороною своїх інтересів [2, с. 254].

Так, відповідно до ЦК України [5] сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості. Зміст договору становлять умови (пункти), визначені на розсуд сторін і погоджені ними, та умови, які є обов`язковими відповідно до актів цивільного законодавства. Тобто, свобода договору означає право громадян або юридичних осіб вступати чи утримуватися від вступу у будь-які договірні відносини. Свобода договору проявляється також у можливості наданій сторонам визначити умови такого договору. Про що наголошується і в судовій практиці [6].

На думку дослідників, зміст даного принципу проявляється, зокрема, у свободі особи вільно вступати у договірні відносини; самостійно обирати контрагента, самостійно визначати структуру і вид договірного зв'язку. Сторони самі обирають вид договору, який регулюватиме їх взаємні відносини. У цьому виявляються диспозитивні начала цивільного права. Так, вони можуть обрати договір, що передбачений законом (так звані поіменовані договори, які прямо передбачені в ЦК України або в іншому нормативному акті, наприклад, договір купівлі-продажу, міни, поставки). Водночас, допускається можливість укладення договору, який прямо не передбачений у законодавстві (непойменований). Таким чином, знаходить свій розвиток положення ст. 11 ЦК України про те, що цивільні права та обов'язки виникають із дій осіб, які не передбачені цивільним законом, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки. Укладення таких договорів є результатом автономної правотворчості сторін, що здійснюється на засадах аналогії закону та аналогії права. У цьому випадку обов'язковим є дотримання загальних умов укладення договору та неприпустимість суперечності його моральним засадам суспільства [7, с. 209].

Тобто згідно доктринальних напрацювань принцип свободи договору виражається в таких основних положеннях. По-перше, сторони цивільних прав самі визначають, укладати їм договір чи ні та з ким з партнерів вступати в договірні правовідносини, тобто вибір контрагента договору й вирішення питання про встановлення договірних відносин, за ЦК України, вирішується самими сторонами договору. Як виняток з цього правила, законом можуть встановлюватися певні обмеження щодо вибору контрагентів. Так, наприклад, якщо учасник товариства з обмеженою відповідальністю бажає продати належну йому частку в статутному капіталі товариства, його право на вільний вибір обмежене переважним правом купівлі, яке мають інші учасники товариства. Укладення договору в примусовому порядку допускається як виняток і лише у випадках, прямо встановлених законом у публічних інтересах або добровільно прийнятими сторонами зобов'язаннями. По-друге, сторони самі обирають вид договору, який регулюватиме їх взаємні відносини. Причому сторони можуть обрати не обов'язково договір, передбачений законом, а й договори, які прямо не передбачені законом, крім тих, що суперечать його загальним засадам. По-третє, сторони самостійно визначають умови(зміст) договору, що відповідно до ст. 628 ЦК України означає те, що сторони договору мають право на волевиявлення. По-четверте, у період дії договору сторони відповідно до закону мають право як змінити (повністю або частково)зобов'язання, що випливають із нього, так і припинити дію договору загалом, якщо інше не передбачене законом або самим договором [8, с. 101; 3, с. 67].

Водночас? судова практика пропонує нам дещо відмінний підхід в аспекті визначення складових принципу свободу договору: «Тлумачення пункту 3 статті 3, статті 627 ЦК України свідчить, що свобода договору має декілька складових. Зокрема, свобода укладання договору; у виборі контрагента, виду договору, визначенні умов договору, форми договору. При реалізації принципу свободи договору слід враховувати вимоги ЦК України, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, розумності та справедливості. Тобто законодавець, закріплюючи принцип

свободи договору, встановив і його обмеження. Причому останні є одночасно й межами саморегулювання» [9].

У контексті досліджуваної теми варто також зауважити, що свобода договору не є безмежною: вона існує в рамках чинних нормативних актів, звичаїв ділового обороту, а дії сторін договору мають ґрунтуватися на засадах розумності, добросовісності та справедливості. Свобода договору може обмежуватися в інтересах суспільства, слабшої сторони договору або кредитора, балансу інтересів всіх учасників цивільного обігу, захисту інтересів держави і суспільства [10, с. 125].

До загальних засад цивільного законодавства, які обмежують свободу договору, встановлюючи певну межу поведінки учасників цивільно-правових відносин, належать справедливість, добросовісність, розумність. Ці загальні засади втілюються у нормах права та умовах договорів, регулюючи конкретні правовідносини так, що кожен із учасників відносин зобов`язаний сумлінно здійснювати свої цивільні права та виконувати цивільні обов`язки, захищати власні права та інтереси, дбаючи водночас про права та інтереси інших учасників, зокрема, передбачаючи можливість завдання своїми діями (бездіяльністю) шкоди правам і інтересам інших учасників [11]. Зокрема, межі свободи договору закріплені у ч. 3 ст. 6 ЦКУ, відповідно до якої сторони в договорі не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства, якщо в цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства випливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами, а відповідно до ст. 627 ЦК умови договору повинні також відповідати звичаям ділового обороту, вимогам розумності та справедливості [12, с. 430]. Водночас? сторони в договорі не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства, якщо в цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства випливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами. Отже, договірна свобода обмежується імперативними приписами чинного законодавства [13, с. 11].

Свобода договору є принципом і сутністю договірних відносин, яка дозволяє учасникам таких відносин вільно визначити вид і зміст договору, всі його істотні та факультативні умови. Обмеження свободи договору є тими межами договірної свободи, які є обґрунтовані, справедливі, пропорційні, визначаються законом, мають чітку законну мету і їх впровадження обумовлено суспільною необхідністю [15, с. 176].

Виключенням із загального принципу свободи договору є випадки, коли:

1) укладення договору є обов'язковим (публічний договір, основний договір, укладений у виконання попереднього, договір з особою, яка виграла торги, договори соціальної оренди житлових приміщень, при виконанні оборонного, мобілізаційного замовлення тощо);

2) укладення договору певного типу може бути заборонено тим або іншим суб'єктам, що випливає, як правило, з природи діяльності, що оформляється відповідними договорами. Так, гарантом правочину про видачу банківської гарантії може бути або кредитна, або страхова організація; фінансовим агентом за договором фінансування може бути лише спеціалізована організація; приймати внески й укладати договір банківського внеску можуть лише банки; страхувальниками за договорами страхування можуть бути тільки страхові організації. Укладання цих договорі іншими суб'єктами тягне визнання їх недійсними;

3) будь-яка зі сторін договору позбавлена можливості брати участь у формуванні його умов (на основі типових договорів, договору приєднання, попереднього договору, договору на користь третіх осіб) [8, с. 102-103].

Загалом же варто погодитися з М. Менджул, у тому, що законодавство України щодо формулювання свободи договору відповідає європейському підходу забезпечення максимальної свободи та застосуванню виключно правомірних та пропорційних обмежень із гарантуванням справедливості та недискримінації, забезпечення захисту інтересів слабших контрагентів (споживачів) та балансу публічних і приватних інтересів [14, с. 117].

Висновки. Важливого значення в умовах євроінтеграційного курсу Української держави набуває принцип свободи договору. Адже свобода волевиявлення, якою є за своєю сутністю свобода договору, є однією із фундаментальних засад демократичного суспільства. Однак, маючи багатоаспектний зміст (у виборі контрагента, виду договору, визначенні умов договору, форми договору тощо), принцип свободу договору не є абсолютним та має певні обмеження: свобода договору існує у межах чинних нормативних актів, звичаїв ділового обороту, а дії сторін договору мають ґрунтуватися на засадах розумності, добросовісності та справедливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Расько Ю.О. Трансформація принципу свободи договору у процесі історичного розвитку. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. 2022. Випуск 69. С. 132–137.

2. Терніков Є.І. Свобода договору та її обмеження в цивільному праві України. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом*. Юридичні науки. 2024. № 3(26). С. 254–258.
3. Голубєва Н.Ю. Свобода договору як принцип цивільного права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. С. 65–70.
4. Ханик-Посполітак Р.Ю. Принцип свободи договору в Європейському праві. *Наукові записки НаУКМА : Юридичні науки*. 2006. Т. 53. С. 128–130.
5. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/435-15 (дата звернення: 06.03.2025).
6. Рішення № 116786009, 05.02.2024, Жовтневий районний суд м. Харкова. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/116786009/ (дата звернення: 06.03.2025).
7. Цюкало Ю.В. Щодо розуміння свободи договору: теоретико-прикладний аспект. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 209–211.
8. Немченко С. С. Принцип свободи договору – головний принцип договірних відносин у цивільному праві. *Проблеми цивільного та господарського права*. 2014. № 3. С. 101–103.
9. Постанова КЦС ВС від 30.09.2020 у справі № 559/1605/18. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/92065561 (дата звернення: 06.03.2025).
10. Басай О.В. Принцип свободи договору за цивільним законодавством України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2013. Випуск 1 (3). С. 117–126.
11. Постанова В.П. ВС від 02 листопада 2021 року у справі № 917/1338/18. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/101829986 (дата звернення: 06.03.2025).
12. Жулій П.В., Пономаренко О.М. Свобода договору як принцип цивільного права. *Актуальні проблеми приватного та публічного права*: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 95-річчю від дня народж. чл.-кор. НАПрН України, акад. Міжнар. кадрової акад., Заслуж. діяча науки України, д-ра юрид. наук, проф. Процевського О.І., Харків Ломжа, 29 берез. 2024 р. / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди, Міжнар. Акад. Приклад. Наук в Ломжі [та ін.]; за наук. ред.: Енґлєр А.-Якубяк, Коваленко О., Якубяк П. Харків, 2024. С. 429–431.
13. Великанова М.М. Обмеження свободи договору: оновлення приватноправового регулювання. *Нове українське право*. 2024. Вип. 2. С. 7–13.
14. Стільник І.В. Принцип свободи договору та його обмеження: дихотомія понять. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 6. С. 173–176.
15. Менджул М.В. Свобода договору та її межі: відповідність цивільного законодавства України європейським підходам. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія Право. 2022. № 69. С. 114–117.